

Litteratur og kilder

- Aschehoug og Gyldendals Store norske leksikon 1979. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Bech, Viben 1994. *Historien om moden. Fra Antikken til det 20. århundrede*. København: Politiken.
- Bugge, Astrid 1961. *Touristinder og andre sportspiker. Blad av sportsdraktens og kvinne-emansipasjonens historie*. Oslo: Tanum.
- Bugge, Astrid 1984. *Reformdrakten i Norge: trekk av en historie om kropp, klær og kvinnesak*. Oslo: Norsk Folkemuseum.
- Buhl, Carlotte 1996. *Overvekt og slanking: psykologisk forståelse og behandling av overvekt*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Burnham, Dorothy K. 1973. *Cut my cote*. Toronto.
- Chernin, Kim 1983. *Womansize. The Tyranny of Slenderness*. London: The Women's Press.
- Cunningham, Patricia 1993. «Healthful, Artistic and Correct Dress». I: *With Grace and Favor: Victorian and Edwardian Fashion in America*. Red: Thieme, Coleman, Oberly og Cunningham. Cincinnati, Ohio: Cincinnati Art Museum.
- Cunnington, C. Willett 1927. *English women's clothing in the nineteenth century*. London: Faber and Faber.
- Dagbladet* 17.11. 1998.
- Deslandres, Yvonne og Boucher, Francois 1987. *A history of costume in the West*. London: Thames and Hudson.
- Foster, Vanda 1984. *The Nineteenth Century*. I serien: *A Visual History of Costume*. London: Batsford.
- Friedan, Betty 1963. *Myten om Kvinnen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gatty, Charles Nielson 1967. *The Bloomer Girls*. A Femma Book.
- Giddens, Anthony 1991. *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Ginsburg, Madeleine 1982. *Victorian Dress in Photographs*. London: Batsford.
- Hobsbawm, Eric 1995. *Age of Extremes*. London: Alacus.
- Kamitsis, Lydia 1996. *Vionnet*. London: Thames and Hudson.
- Kättström, Lena 1989. «Föda och figur». I: *Fataburen*. Stockholm: Nordiska Museet.
- Kybalová, I. 1968. *Modens Billedleksikon*. København: Fremad.
- Laver, James 1969. *Modesty in Dress*. London: Heinemann.
- Laver, James 1969. *A Concise History of Costume*. London: Thames and Hudson.
- Liggett, Arline og Liggett, John 1989. *The Tyranny of Beauty*. London: Gollancz.
- Mirzoeff, Nicholas 1999. *An Introduction to Visual Culture*. London: Routledge.
- Newton, Stella Mary 1974. *Health, Art and Reason*. London: John Murray.
- Noss, Aagot 1974. «Frå folkedrakt til bunad». I: *Folklig Dräkt*. Sigfrid Svensson (red). Lund: Liber Läromedel/Gleerup.
- Radcliffe, Pamela M. 1991. «Life Imitates Art: Victorian Aesthetic Dress». I: *Hope and Glory*. Vol. 5, No 1, s. 1-17.
- Spencer, Robin 1972. *The Aesthetic Movement: Theory and Practice*. London: Studio Vista/Dutton picturebacks.
- Squire, Geoffrey 1974. *Dress Art and Society, 1560-1970*. London: Studio Vista.
- Thesander, Marianne 1994. *Det Kvindelige Ideal: kroppsidealet i den vestlige kultur: 1880'erne - 1990'erne*. København: Tiderne Skrifter.
- Waugh, Norah 1973. *The Cut of Women's Clothes 1600-1930*. London: Faber and Faber Limited.
- Waugh, Norah 1977. *The Cut of Men's Clothes 1600-1900*. London: Faber and Faber Limited.
- Wilson, Elizabeth 1989. *Kledd i draumar: om mote*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Wolf, Naomi 1992. *Skjønnhetsmyten: Hvordan forestillinger om skjønnhet blir brukt mot kvinner*. Oslo: Tiden.

Alt vondt vasker vannet bort?

CAMILLA MAARTMANN

«Luktet svette, mistet barna». Dette var overskriften i en reportasje i Verdens Gang 14. desember 1998. En kvinne var av barnevernet fratatt ansvaret for sine to barn, og i sakspapirene hadde barnevernet anmerket at kvinnen og hennes barn luktet svette og fjøs, noe som tydet på manglende personlig hygiene, og på at de neppe hadde vasket seg den dagen barnevernet var i kontakt med familien. At det overhodet er relevant i en barnevernsak hvorvidt foreldre eller deres barn vasker seg daglig eller ikke, indikerer at det vi betegner som personlig hygiene er et sentralt og grunnleggende kulturelt tema i dagens norske samfunn, og noe vi anser som både naturlig og selvfølgelig. Våre forestillinger om hva som er kroppslig rent eller urent er imidlertid verken særlig naturlige, selvsagte eller gamle, men må ses i sammenheng med den nye hygieniske ideologien som ble utformet ved inngangen til 1900-tallet. Ved å rette fokus mot mellomkrigstiden, da stadig flere fikk innlagt vann og sanitære innretninger i boligen, og opplysningsarbeidet for hygiene hadde sin storhetstid, drøfter artikkelen hvordan vårt forhold til rent og urent endret seg i samspill med endrede samfunnsvilkår og ideologiske føringer. For å kunne forstå det nye og epokegjørende ved 1900-tallets hygieneprosjekt og renslighetsideologi, skal vi imidlertid først kaste et blikk tilbake til 1800-tallet, og la den norske folkelivsforskeren og presten Eilert Sundt introdusere oss for hvordan renslighetsforholdene den gang var hos den norske allmuen.

1800-tallet: Helt og rent er største stasen

Innenfor helsepolitikken hadde man lenge vært opptatt av renslighetens betydning for menneskets

sunnhet og helbred, og legestanden var tidlig blitt bekymret for den urenligheten man mente å kunne påvise i store deler av landet, ikke minst i kyststrøkene på Vestlandet, der urovekkende mange var rammet av spedalskhet. Overlege D.C. Danielsen ved hospitalet for spedalske i Bergen ytret allerede i 1854 sin forferdelse over manglende renslighet i dette området:

Urenlighed er en af Kystbefolkningens hæsligste Vaner. Den trænger igjennem alle vegne. Det er ikke alene inden i Husene man træffer denne Urenlighed; men alle Redskaber, Beklædningen, ja selve Legemet er paatrykt dens afskyelige Stæmpel.¹

Mangelen på renslighet ble av legestanden tilskrevet kvinnesletten i hjemmet, og derfor ble det i 1864 oppstilt en prisoppgave for å undersøke det kvinnelige stell i fjordbygdene på Vestlandet. Eilert Sundts studie fra 1869: *Om Renlighetsstellet i Norge* er et svar på nettopp denne oppgaven. Men gjennom sine studier av Vestlandets kystbefolkning kom Sundt frem til at renslighetsstellet slett ikke var så ille. Det var tvertimot overraskende bra. Der det skortet på vann og såpe, argumenterte han varmt for allmuens gode vilje, og tok kvinnes eventuelle manglende rengjøring i forsvar ved å appellere til at også mennene måtte være sitt ansvar bevisst og legge forholdene til rette for det kvinnelige stell. Eilert Sundt gir en grundig redegjørelse for hvordan allmuen holdt både hjem og kropp rene, og gir med sine detaljerte beskrivelser og innsiktsfulle skildringer et inntrykk av hvordan kvinner og menn i 1800-tallets Norge forholdt seg til rent og urent.

Sundt forteller at lørdag var ukens renselsesdag, da man vasket og stelte seg til søndag. Han viser

hvordan den norske ukedagsbetegnelsen *lørdag* har sin opprinnelse i substantivet *laug*. Laugardagen som benevnelse og badedag, kan spores tilbake til før-kristen tid, der også ordet *thvåttidag* ble brukt om denne ukedagen.² Sundt mener at lørdagens navn kom fra den laug eller renselse som var en del av menneskenes høytidelige forberedelse til søndagen. Denne ukentlige vasken omfattet i første rekke ansiktet og hodet, og i visse bygder også overkroppen. Ellers i uka nøyde man seg med å vaske hendene før måltidene. Kvinnene skvettet riktignok litt vann i ansiktet også ellers i uken, for «at faa vasket af sig den klæbrige Hinde, som har lagt sig over Ansigtets Hud».³ Ellers var hovedregelen at man vasket seg når man skulle pynte seg, det vil si til søndagen, eller hvis man skulle bort eller selv få gjester i løpet av ukens øvrige dager. Småbarn ble de første leveårene vasket over hele kroppen én eller to ganger i uken, men etter hvert som de ble eldre, ble kroppsvasken stadig mer sjelden, og snart forholdt de seg til vaskeskikkene som de voksne. Annerledes var det for dem som ikke var nødt til å slite på jordene eller ute på havet for livets opphold og det daglige brød, idet skikken for embetsmenn og større eiendomsbesittere var å vaske seg daglig. Selv om man la all sin flid i å være ren og velstelt til søndag og gjestebud, var det ikke vanlig å vaske kroppen oftere enn til jul. Her skiller Eilert Sundt mellom to skikker: Karbad og vask. Karbadet, der man senket hele kroppen ned i en stor balje, var riktignok en utdøende skikk i følge Sundt, men ble fortsatt av mange foretatt til jul. Sundt forteller følgende:

Dette var det sidste led i en lang række af forberedelser til Festen; man badede sig, umiddelbart før Juleaftenens Høitid begyndte. I forveien var Huset rengjort, rene Sengklæder lagte paa Sengen o.s.v.; naar man saa steg rensed op af Badet og iførte sig de rene Klæder, som vare lagte til rette, så maatte det hele gjøre et indtryk, som ret svarede til og beredede for Høitidens stemning.⁴

Enkelte steder badet man også til årshøytider som påske og pinse, men en nyere skikk var å vaske

kroppen til høytidene, i stedet for å bade. Både vask og bad blant allmuen hadde en praktisk og symbolsk betydning, og var ikke knyttet til kroppens helbred. En eventuell sammenheng mellom sykdommer, smitte og urenlighet ble imidlertid ivrig drøftet i de medisinske miljøene på denne tiden, og legene var skjønt enige om at kun årlige bad og litt vann i ansiktet i ny og ne, ikke var tilstrekkelig for å holde seg sunn og frisk. Men den konkrete årsaken til at enkeltpersoner og større befolkningsgrupper ble rammet av sykdommer og epidemier visste man ennå ikke, og flere teorier avløste hverandre. Snart brøt imidlertid den bakteriologiske sykdomsforståelsen igjennom. Bakteriologien forklarte hvordan enkelte sykdommer og infeksjoner skyldtes mikroskopiske organismer, kalt bakterier. Da den tyske legen Robert Koch i 1882 oppdaget tuberkelbakterien, og året etter kolerabakterien, var hemmeligheten bak to av tidens mest fryktede sykdommer avslørt.⁵ Når fienden først var definert, var det også mulig å utvikle en strategi for hvordan den kunne bekjempes. Hygiene ble en ny vitenskap på tampen av 1800-tallet, og det første hygieniske instituttet i Norge ble opprettet i 1893 ved Universitetet i Oslo. *Hygiene* er knyttet til den greske sunnhets- og helsegudinnen Hygiea og betegner sunnhetspleie som på et vitenskapelig grunnlag tar sikte på å holde enkeltpersonen sunn og frisk.

Renslighet blir hygiene

Fra begynnelsen av 1900-tallet ble det utviklet en omfattende hygienisk opplysningskampanje i Norge, hvis mål var å bedre befolkningens helse- og sunnhetsstilstand. Gjennom tidsskrifter, opplysningsbøker og foredrag ønsket man å formidle de nyervervede kunnskapene om sammenhengen mellom bakterier, smitte og sykdom, og slik argumentere for at hygienen måtte bli en naturlig del av den enkeltes hverdag. Tanken var at en ren og sunn kropp også var en kropp fri for sykdom. Ukentlig bad av hele kroppen var å betrakte som et absolutt minimumskrav. Helst burde det bli foretatt oftere. Ansikt, hals og føtter skulle vaskes daglig, og hendene måtte rengjøres grundig før hvert

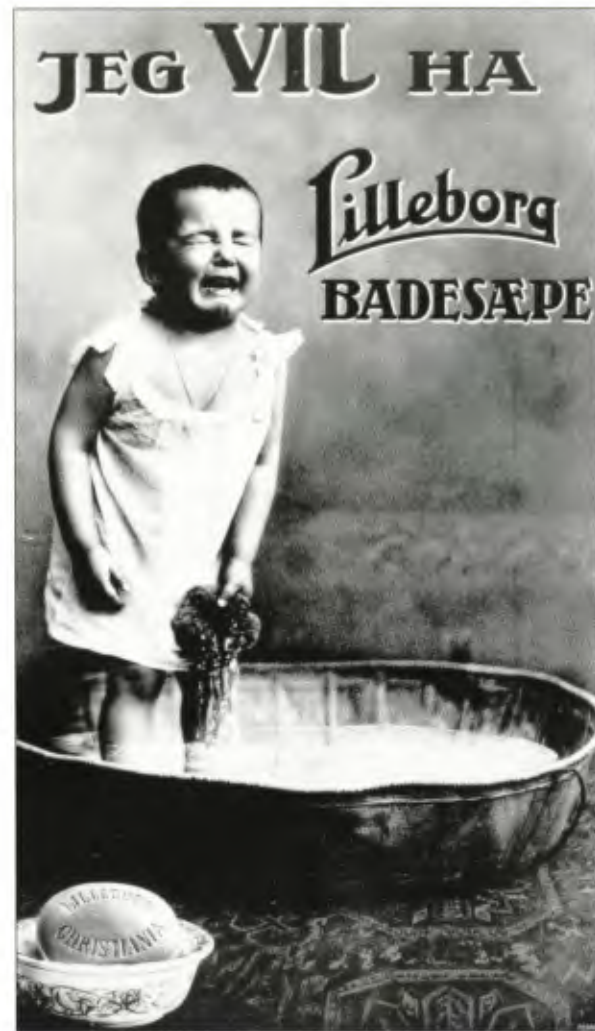
måltid og etter at man hadde vært på do, og ellers holdes rene og velstelte dagen igjennom. Undertøy burde skiftes minst én gang i uken, og håret vaskes like ofte. Dette var for så vidt tanker som langt i fra var nye, men som av legestanden ble lansert allerede relativt tidlig på 1800-tallet. Men med de nye oppdagelsene av bakterier og smitte hadde legene nå et vitenskapelig grunnlag for å utforme hygieniske propaganda som skulle nå sitt høydepunkt i løpet av mellomkrigstiden. En forutsetning for at ideologien skulle appellere til og bli tilegnet av de brede lag av befolkningen, var at de hadde praktisk mulighet til hyppig bading eller kroppsvask. Opprettelsen av offentlige bad ble derfor et viktig redskap for å sørge for at det ikke bare var de velsituerte som kunne leve opp til det hygieniske programmet, men også de som ikke hadde innlagt vann eller badekar i hjemmet. I 1922 ble Norges Badeforbund opprettet, og det gjorde en betydelig innsats for å etablere folkebad på landsbygda. Enkelte steder ble det også opprettet skolebad, og flere bedrifter bygget bad som arbeiderne og lokalbefolkningen kunne benytte.⁶

Perioden fra man erkjente bakterienes egenart og fram til ca 1910 er blitt betegnet som «den bakteriologiske periode» da smittekampen sto i sentrum, og hygienen ble sett på som en forebyggelse mot infeksjonssykdommer.⁷ Fra 1910 var det derimot sosialhygiene som ble det nye satsningsfeltet. I stedet for som tidligere å kjempe ensidig mot sykdom, bakterier og død, skulle man kjempe for sunnhet, renhet og helse. Dette innebar at det hygieniske arbeidet omfattet mer enn vann og såpe. Kosthold og ernæring, luft og ventilasjon, bekledning, søvn og livsstil, alt var å anse som hygieniske spørsmål, og som burde føre til *gode hygieniske vaner* for alle og enhver. Et viktig virkemiddel i dette arbeidet var den offentlige hygienen, som rettet sitt arbeid og sin oppmerksomhet mot enkelte grupper i befolkningen. På denne bakgrunnen ble det utskilt flere hygieniske retninger, som *yrkeshygiene*, *skolehygiene* og *militærhygiene*. Hygienikernes blikk var rettet mot kroppen som en objektiv, målbar størrelse, og det var den oppvoksende slekt som vakte legenes særlige interesse. Etter å ha blitt veiet, målt og gransket fra øverst til nederst, verken ansiktsfarge, ansikts-

uttrykk eller fothvelving unngikk skolelegenes skarpe blikk, ble barns og unges allmenntilstand protokollført i rubrikkene «Utmerket. Vanlig tilfredsstillende. Mindre god. Slett».⁸

Hygienikernes oppmerksomhet stoppet imidlertid ikke ved legemet. Menneskesinnet ble også omfattet av det hygieniske programmet. *Mentalhygienens* slagord var «en sunn sjel i et sunt legeme», hvilket innebar at også sinnet og moralen skulle gjennomgå en renselsesprosess. Seksualhygienens omhandlet på sin side hvordan kjønslivet påvirket de legemlige og sjelelige funksjonene. I arbeidet med å eliminere de syke og svake elementene i befolkningen, og dyrke frem friske og sterke, inngikk arbeidet med å undersøke hvilken betydning arvelige sykdommer og abnormiteter hadde for folkets helse.⁹ *Arvehygiene* eller *rasehygiene* krysset grensen mellom det private og det offentlige i den grad at det ble oppfattet som ønskelig å gripe inn i den enkelte families barneproduksjon. Ved hjelp av belønninger som skattelettelse til familier med henholdsvis «kontrollert velstelte barn», også beskrevet som «tilfredsstillende produkter», og sanksjoner overfor sykelig belastede slekter, skulle man kunne påvirke befolkningens kvalitative utvikling. I denne sammenheng ville visse dødsfall, selv i ung alder, være å anse som samfunnsmessig heldige, skriver dr. med. Carl Schiøtz i 1939.¹⁰ Schiøtz var professor i hygiene og bakteriologi ved Universitetet i Oslo, og en av tidens fremste forkjempere for skolehygiene og skolebarns helse.

Foruten hygienikere, sunnhetseksperter, medisiner og andre akademikere knyttet til vitenskapelige miljøer, var også lærere, helsepersonell og humanitære organisasjoner med på å forvalte og definere den nye hygieneideologien. Med vitenskapen som middel skulle befolkningen tilegne seg en ny holdning til rent og urent. Det som ble sett på som roten til alt ondt, var skitt. Skitt var bakterier, og bakterier var skitt, og slik ble det usynlige visualisert i det synlige.¹¹ All form for urenheter skulle derfor bekjempes. Nasjonen skulle bestå av rene, sterke, sunne og friske individer. Alt som kunne forbindes med det motsatte, hvilket vil si det skitne, svake og syke, burde elimineres, i det minste korrigeres.



Reklame ble en viktig formidler av mellomkrigstidens renslighetsideal. Reklameplakat for Lilleborg barnesåpe (Lilleborg AS).

Retorikken som ble benyttet var enkel, men effektiv. *Hygiene* var med sin vitenskapelige tyngde et uttrykk for menneskets *rasjonelle* innstilling til tilværelsen. *Det rene* fikk på sin side synonymer og metaforer i *det skjønn*, *det gode* og *det anstendige*. Renslighet omfattet med andre ord både det estetiske og det moralske, slik det fremkommer i uttrykket «ren i skinn er ren i sinn». Enhver person som innså og erkjente renslighetens betydning, var å betrakte som rasjonell, moralsk og anstendig. Men blant mellomkrigstidens leger og hygienikere var det ikke fritt for ett og annet bedrøvelig hjertesukk over at bruken av vann og

såpe ikke var så utbredt som ønskelig var: «Så lenge størstedelen av landets befolkning savner forståelsen av renslighetens fundamentale betydning, og så lenge størstedelen savner adgang til å pleie sin renslighet, har vi ikke gjort vår plikt som en av verdens høieststående kulturnasjoner», står det å lese i boken *Bad i bygd og by* fra 1938. Forfatterne Einar Møinichen og Einar S. Ween berører her et annet vesentlig aspekt ved renslighet og hygiene: Sammenhengen mellom det å være en kulturnasjon og bruken av vann og såpe. For som de selv slår fast «Primitive og lavtstående folk er oftest lite renslige».¹² Renslighet var altså ikke bare en markør som skilte mellom sosiale klasser og mellom opplyste og ikke-opplyste nordmenn, men den skilte også mellom det de i Charles Darwins ånd betegnet som høyere- og laverestående kulturer.¹³

Verken fra de offentlige myndighetenes side eller fra legehold ble det lagt skjul på at det ble drevet en regelrett propaganda for å spre det rene budskap. Men i hvilken grad nådde budskapet frem til befolkningen i en tid da de færreste hadde det vi i dag anser som selvfølgelig sanitære innretninger?

Mellomkrigstid: Mellom liv og lære

I 1994 sendte Norsk etnologisk gransking (NEG) ut en landsomfattende spørreliste med tittelen «Personlig hygiene i eldre tid». De informantene som besvarte spørrelisten, var i hovedsak født mellom 1915 og 1930. Gjennom svarene får man derfor et godt inntrykk av hvilken renslighetspraksis befolkningen hadde i mellomkrigstidens Norge.¹⁴ Svarematerialet viser at det for de aller fleste innebar mye arbeid å etterleve de nye renslighetsidealene. Selv om det i stor grad var lagt inn vann i byboligene, var virkeligheten annerledes for mange av dem som bodde i rurale strøk av landet. Vannet måtte her ofte hentes i bøtter fra en nærliggende brønn eller en annen vannkilde. De færreste hadde utslagsvask. Alt vann som med slit og møyne ble båret inn i huset, måtte også bæres ut igjen etter bruk. En innretning som elektrisk varmt-



Lørdagsbad på barneværelset 1904 (Foto: Anders B. Wilse. Norsk Folkemuseum).

vannsbereder var en sjeldenhet, og vannet måtte i stedet varmes på komfyren.

Lordagen var for mange fortsatt laugardagen, slik det var i Eilert Sundts tid. Barna ble ukentlig badet i stamp eller balje på kjøkkengulvet, mens voksne foretrakk å ta med seg vaskefat, klut og såpe til et usjenert sted i boligen der de kunne vaske kroppen i fred. Den trangboddheten som var realiteten for svært mange, voldte imidlertid problemer i forhold til det å kunne vaske seg adskilt fra resten av husholdet. Små boliger uten baderom fordret sine egne tilpassede løsninger. En måte å håndtere plassmangelen på var at de ulike medlemmene av husholdet med jevne mellomrom fikk en tilmålt tid alene på kjøkkenet; et værelse som alltid var godt og varmt. Det hendte riktignok at også voksne badet i stamp eller kar, men et slikt bad fordret mer vann og arbeid enn en enkel kroppsvask. Jo færre sanitære innretninger man disponerte, desto mer arbeid var forbundet med et bad, slik denne kvinnen forteller fra sin oppvekst på et småbruk i Hedmark:

Hjemme hos oss hadde vi en trebalje som vi badet i. Vi måtte da varme vann på komfyren til badinga. Vannet bar vi fra brønnen. Når det var tørr sommer ble brønnen tom, så da måtte vi frakte vann lange veier. Det var ikke bare å bære vann inn, solevannet måtte vi bære ut og slå på dynge.¹⁵

Til lørdagsvasken ble håret vasket og undertøyet skiftet, selv om det nok kunne gå både to og tre uker mellom hver gang. Mennene kvasset barberkniven og skar vekk skjeggstubbene, og alle skiftet til rene helgeklær. På samme tid ble også boligen grundig vasket, og det «lukket» derfor helg når et nybadet hushold samlet seg i et rengjort hjem lørdagskvelden. Selv om lørdagsvasken var blitt noe mer omfattende enn den var på 1860-tallet, var det likevel ikke uvanlig å la det gå to til tre uker mellom hver helgevask, og enkelte badet fortsatt kun til jul, andre også til påske og pinse. Til slike store årshøytider ble en stor balje med vann varmet opp, og alle husholdets medlemmer badet etter alder og rang. For å spare på vannet ble det vanligvis bare byttet én gang, og etter hvert

som mokka fløt opp til overflaten, skummet man bort det øverste laget.

Gjennom ukens arbeidsdager bestrebet alle seg på å holde de synlige delene av kroppen rene. Ansikt og hals ble vasket om morgenen, og det var viktig å ha rene hender til måltidene. Den daglige vasken foregikk på kjøkkenet, der vaskevannsfatet og såpestykket lå klart til bruk. Vannet ble sjeldent skiftet mellom hver bruker. Husholdet sparte på vannet og unngikk unødig arbeid ved at vaskefatet sto klart med vann til bruk for flere. Hadde man ikke utslagsvask, slo man det brukte vannet til slutt over i solebotta. Den daglige vasken av hender og ansikt fordret derfor relativt lite arbeid. Man var ikke avhengig av varmt vann, og vasken krevde heller ikke en privat sfære. Den kunne utføres der vannet var tilgjengelig.

Den usynlige fare

I svarmaterialet fra Norsk Etnologisk Gransking er det håndvasken som antyder at nye tanker om hva som var rent og urent var i ferd med å få fotfeste. Både kvinner og menn, unge og gamle, bestrebet seg på å ha rene hender gjennom dagen, men hva som ble ansett som rene hender begrunnes forskjellig i svarene til NEG. De fleste forholdt seg til normer som tilsa at når hendene var synlig møkete og sørgerendene under neglene var blitt umiskjennelig mørke og fyldige, var det på tide med en god omgang med vann og såpe. Det var særlig viktig å sørge for at hendene så tilforlætelig rene ut til måltidene, når man var ute blant folk, og selvsagt til helg og høytid. Men en ny holdning til rent og urent var imidlertid i ferd med å gjøre seg gjeldende, og den var grunnet på erkjennelsen av at bakterier i seg selv var usynlige for det blotte øyet. Synlig skitt var riktignok en materialisering av den usynlige fare, nemlig bakteriene, men bakteriene opptrådte ikke nødvendigvis alltid i en slik synlig utgave. Dette skapte nye rutiner med tanke på når og hvor ofte hendene skulle vaskes, og hvordan eventuelle bakterielle trusler kunne unngås og omgås, slik det her skildres av en kvinne som vokste opp i Østfold:



For noen ble eget baderom med vannklosett, vask og badekar tidlig en virkelighet, for andre en fjern drøm som først ble realisert for kun noen tiår siden. Utstilling av baderomsinterior fra 1929 (Foto: Anders. B. Wilse. Norsk Folkemuseum).

Men all slags smitte var vi med rette redd for! Det var før antibiotika kunne slå tilbake mange sykdommer. Tuberkulose var fremdeles fryktet, likeså poliomyelitt. Eldre folk kan huske at de likte ikke å håndhile på folk. De kunne ha smitte av noe slag. Det var vel en prest i Trogstad som var og holdt tale på basaren (ca. 1935-40). Det ble servert påsmurt mat på basarer, og presten spiste, men lot være igjen den biten av brødskiva som han hadde holdt i: Fingrene hans kunne ha smitte på seg etter at han hadde håndhilst på så mange. Og det fortelles om folk som tørret av dørhanken med ren klut etter at fremmede og mulige smittebærere hadde tatt i den.¹⁶

Da den bakteriologiske sykdomsforståelsen avslørte at urenslighet kunne være en direkte trussel mot individets ve og vel, ble hendene tillagt en ny

egenskap man ikke hadde vært klar over tidligere: Hendene som latent smitekilde.

Det var i urbane strøk og i øvre sosiale lag av samfunnet at de hygieniske idealene først slo igjennom. Disse fikk også først sanitære innretninger som bad, springvann og vannklosett, og de hadde derfor mulighet til å etterleve idealene. Med slike fasiliteter kunne det være en stor overgang for en bygutt å erfare andre sanitære forhold og skikker de gangene han besøkte sin farmor på landet:

Hver sommer var vi der. Det var ikke innlagt vann, så det hentet hun i brønnen, droye hundre meter ute på en myr. To bøtter hengende i åket over skuldrene. Men det var dette vaskestellet på kjøkkenet jeg husket best. Der sto «vassbytta» på en lav krakk. Øsen hang ved siden av. Den drakk alle av. På en høyere

krakk sto vaskevannsfatet, alltid med brukt vann i. Et hjemmekokt såpestykke lå ved siden. Ved siden av krakken sto en bøtte med skyllevann, bak vaskevannsfatet hang striehåndklær. Det var dette vannet i vaskefatet jeg husker med avsky. Det var velbrukt, med en ubestemmelig farge, og ovenpå fløt det en tynn hinne av smuss og såperester. I dette skulle jeg vaske hendene før jeg gikk til bords for å spise. Men verst var håndkleidet. Vått og møkkete. Kara gned nok møkka av seg på dette. Jeg så det nok.¹⁷

At manglende renslighet kunne være direkte farlig for ens egen helse, var en helt ny tanke, som illustreres blant annet ved at man i Oslo tidlig på 1900-tallet kunne se dotømmerne pakke opp og spise nisten sin rett etter å ha tømt doene, uten tanke på at det skulle være nødvendig å vaske hendene først.¹⁸

I begynnelsen var oppmerksomheten rundt kropp og renslighet konsentrert om hva man faktisk kunne se, eller for den saks skyld ikke se. Imidlertid skulle *lukte* i løpet av 1920- og 1930-årene bli den nye hygieniske sansen.¹⁹ Mellomkrigstidens store avstand mellom de sosiale klassene ga opphav til nye renslighetsforestillinger. Den rene, luktfrie kroppen ble en ny klassemarkør, og et viktig middel for å hevde seg sosialt og skille seg fra de andre som luktet. Kampen mot lukt ble synonymt med kampen for hygiene, og kampen for hygiene innebar også å ha sans for andre individers hygiene.²⁰ Om ikke øyet alltid kunne registrere urensligheten, så kunne nesen avsløre manglende bruk av vann og såpe:

Min mors luktesans var ekstremt god, og hun luktet gjesters tøy ute i entreen og håndklær fra gjesteværelsene og kjente på lukten hvem som hadde brukt sakene. En ubehagelig evne, sa hun, og noe som hun ikke snakket om til fremmede, for som hun sa: De fleste vasker seg ikke ofte nok og skifter heller ikke rent undertøy. Jeg kjente godt hvilke av mine venninner som var fra renslige hjem, men dette snakket jeg naturligvis ikke om.²¹

Denne kvinnen vokste opp i et hjem som på de fleste områder var preget av tidens nye tanker om sunnhet og hygiene. Hennes far var embetsmann og boligen var velutstyrt med både badedrom, badekar, varmtvannsbereider og vannklosett. Bakterier var et vanlig samtaleemne innenfor husets fire vegger. Hun hadde inntrykk av at foreldrene vasket hendene ustanselig, og selv vasket hun seg mer eller mindre hele dagen.

Ideen om den luktfrie kroppen resulterte i at man innen jordbruksmiljøene forsøkte å skjerme seg mot dyrenes lukt, og kvinner og menn forsøkte i det lengste å unngå at fjøslukta satte seg i hår og klær. De som arbeidet med buskaper brukte egne klær i fjøset og dekket håret godt til. Etter fjøsstellet vasket man hendene grundig, og skiftet til andre klær før man gikk inn i huset. Å lukte fjøs til daglig kunne likevel til nød gå an, men i sosiale sammenkomster var det liten toleranse for den slags odør, og det fortelles at jenter som luktet fjøs risikerte å bli veggpryd på ungdomslagets dansefest.

Luktfrihet handlet ikke bare om klassehierarki og klassebevissthet. Lukt var også kjønnsbestemt, og anskueliggjøres i kvinners og unge jenters månedlige streben for å begrense menstruasjonsblodets lukt, en lukt som i samtidens encyclopedia ble beskrevet som «ubehagelig og gjennomtrengende».²² Samtidens leger hadde en tveetydig holdning til menstruasjon. De var opptatt av at unge jenter skulle læres opp til å se på menstruasjonen som en naturlig del av det å være kvinne. Samtidig mente de at menstruasjonen var noe som strengt hørte til kvinnes intimsfære og måtte skjules for omverdenen. Den svenske folkloristen Denise Malmberg hevder at det var hygienebevegelsens ideologi om at alle kroppens utsondringer skulle vaskes bort eller skjules, som var bakgrunnen for at ulike sanitetsbind ble innført i løpet av mellomkrigstiden.²³ Bind og tilhørende belter var i salg i Norge fra begynnelsen av 1900-tallet, men det var introduksjonen av tamponger og engangsbind av gasvev på 1930-tallet som skulle gjøre det lettere å følge opp kravene om renslighet og luktfrihet. Likevel hadde ikke alle økonomisk mulighet til å kjøpe slike artikler hver måned, og i stedet strikket eller heklet kvinnene selv bind av tykt bomulls-

garn, eller sydde det av et egnet stoff. I hver ende av bindet ble det påsydd en hempe, slik at bindet kunne festes til en strikk eller et bånd rundt livet, og på denne måten holdes på plass. Etter bruk ble bindene lagt i bløt i kaldt vann, og siden vasket og kokt. Var de solid laget, kunne de brukes gang etter gang i flere år. De hjemmelagede bindene holdt imidlertid dårlig på blodet, og de færreste hadde tilgang på så mange bind at de kunne bytte flere ganger daglig. Frykten for at blodet skulle gå igjennom og lage flekker på klærne, samt engstelsen for at noen skulle kjenne lukten av blodet, er nettopp det de kvinnelige informantene husker best. Frykten for menstruasjonsblodets lukt var ikke bare knyttet til det å bli sett på som urenselig, men også det å føle sin seksualitet og kroppslige tilstand avslørt og stilt til skue for verden omkring.

Skolens krav og mødrenes slit

Skolen ble tidlig en kunnskapsformidler som skulle lære elevene å omsette de nye hygieniske idealene i praksis. Institusjonens helsepolitiske ansvar kan føres tilbake til 1860 og innføringen av den norske sunnhetsloven, men det var først etter århundreskiftet at arbeidet ble gjennomført systematisk ved hjelp av skoleleger, tannleger og lege-søstre.²⁴ De første skolelegene ble ansatt i Oslo og Bergen omkring 1900. I de påfølgende årene ble skolehelsetjeneste etablert i flere kommuner utover i distriktene, men først etter andre verdenskrig ble det full dekning på landsbasis.²⁵ Mens det i storbyene kunne være flere skoleleger, samt helsesøstre, spesialleger og fysioterapeuter, var det i de mindre kommunene den offentlige legen (distriktslegen) eller en annen lege som fungerte som skolelege.²⁶ Mange av dem som svarte på NEG-s spørreliste husker at det ble igangsatt opplysningskampanjer om hygiene, sunnhet og helse på skolen. Men det var først og fremst innen tannpleien de fikk konstruktiv undervisning med utdeling av tannbørster og veiledning i hvordan de skulle brukes.

Den enkelte lærer gjennomførte også egne

kontroller av skolebarna. Hender og negler, hals og tenner ble inspisert før skoledagen begynte, slik denne kvinnen forteller fra sine skoledager i Rogaland:

Lærerinna vår hadde et forstørrelsesglass som vi måtte sette fingrene under. Flere hadde sørgerender og fikk seg en pinne til å pirke bort skitten. En annen lærer skaffet vaskefat som sto på gangen. Kom noen med skitne hender måtte de ned i bekken å hente vann og vaske seg før skolearbeidet tok til.²⁷

Skolen hadde en betydelig rolle som kontrollinstans, og det var derfor spesielt viktig å ha rene hender, ansikt og hals og nybørstete tenner de dagene man skulle på skolen. Andre dager kunne det nok imidlertid hende man tok litt lettere på den daglige vasken.

Mange opplevde opplysningskampanjene på skolen som både positive og lærerike, men lusefrøknene var en fryktet institusjon. Dette var helsesøstre som skulle kontrollere om elevene hadde lus. Var det ydmykende å måtte vaske seg foran klassens øvrige elever, var det enda mer skammelig å bli tatt inn på helsesøsters kontor fordi det ble påvist utøy. En kvinne som gikk på barneskolen i Stavanger, forteller hvordan lusefrøknene jevnlig gikk runden i klassen og kikket elevene i håret. Hun minnes et tilfelle der en jente i klassen ble tatt med til helsesøsterens kontor fordi det ble oppdaget lus i håret hennes, og hvordan jenta etterpå gikk alene og utstøtt i skolegården.²⁸

På hjemmefronten fikk husmoren en nøkkelposisjon i formidlingen av samtidens nye kunnskaper og idealer om kropp og renslighet. Moderskapet ble tillagt den største betydning, ikke bare for det enkelte individet og hjemmet, men også for samfunnet. Det var mors ansvar å oppdra landets fremtidige borgere, og i hjemmet var det hennes oppgave å videreformidle idealene til sine barn. Sansen for renslighet var blitt en kvinnelig dyd, og derfor kvinnens og husmorens naturlige og moralske forpliktelse. Mor hadde ansvaret for kroppens renhet så lenge barna var små, men det var også hennes oppgave å påse at reglene ble etterlevet når ungene ble store nok til å klare seg selv. Hver

enkelt av husholdets medlemmer formidlet ved sin kroppslige tilstedeværelse i det sosiale rommet husmorens evne til å leve opp til sine moralske forpliktelser som hjemmets renslighets-, sunnhets-, og dannelsesekspert. Det var derfor viktig at alle så godt det lot seg gjøre fremsto i samsvar med de gjeldende normer for renslighet, for dermed å bidra til husmorens anerkjennelse og aksept. Ønsket om å fremstille seg selv i samsvar med miljøets konvensjoner innebar også en stor innsats for å overvinne manglende sanitære innretninger og begrensede ressurser.

De nye idealenes gjennomslagskraft var betinget av mødrenes innsats i det enkelte hjem og hushold. Mødrene ble med dette et viktig bindeledd mellom det overordnede hygieniske prosjektet og den individuelle oppfølgingen i dagliglivet. Skoleverkets sterke stilling som både kunnskapsformidler og kontrollinstans tyder imidlertid på at mødrene likevel ikke hadde det hygieniske forvaltningsapparatets fulle tillit. Riktignok var kvinnene hjemmets hygieniske veivisere, men lærerne og skolelegene utgjorde en samlet allianse som gjennom sine jevnlig kontrollerte av elevene overprøvet mødrenes kompetanse og innsats i hjemmet.

Kroppen er sjelens speil

Mellomkrigstidens hygieniske oppdragelsesprosjekt endret normene for hvordan kroppen skulle fremstilles og fortolkes. Kroppen som objekt sto sentralt i helsemyndighetenes arbeid med å kartlegge befolkningens fysiologiske tilstand. Samtidig understreket hygienens forkjempere en sammenheng mellom kropp og sjel, ved å tillegge hygien som praksis moralske dimensjoner. Det ble derfor viktig å kunne gi et umiddelbart sansbart inntrykk av renhet, for slik å kunne formidle ens moralske og anstendige «jeg». Forventningen om at kroppens ytre gjenspeiler kroppens indre, sjelelige beskaffenhet, deres indre «jeg», innebærer forståelsen av at mennesket *er* sin kropp. Dette forholdet betyr at menneskets identitet uløselig er knyttet til dets kroppsliggjørelse. Individ og kropp er to aspekter som til sammen utgjør ett unikt mennes-



Den rene kroppen sto sentralt i mellomkrigstidens hygieniske oppdragelsesprosjekt. Reklamefoto for såpe, 1938 (Anders. B. Wilse. Norsk Folkemuseum).

ke, der sjel og legeme, ånd og materie smelter sammen til et integrert hele. Kroppen som subjekt og uttrykk for identitet kan imidlertid oppleves som påtvunget og uønsket, mer enn som selvsagt og tilforlatelig. Nærliggende eksempler i denne sammenheng er alle dem som av ulike årsaker hadde legemstyper som av mellomkrigstidens hygienikere og leger ble vurdert som «dårlig materie» og som kroppslige «minusvarianter», eller for den saks skyld også den før nevnte kvinnen som

på grunn av svettelukt ble betraktet som uskikket til å ha ansvaret for sine barn.²⁹ I slike tilfeller kan kroppen oppleves som et fremmed miljø. Det oppstår en distanse mellom individ og kropp, idet vi erkjenner at vi ikke bare *er* kropp, men at vi også *har* en kropp. Kroppen blir en organisme som ligger utenfor vår kontroll, et objekt som reduseres til en «den» mer enn et «jeg». Betrakningen om at mennesket både *er* og *har* kropp er rettet mot menneskets egen persepsjon av sin kroppsliggjørelse, og omhandler hvordan man forholder seg til sin kropp som både et subjekt («jeg») man intuitivt er og besitter, og et objekt («den») man har, men ikke fullt ut behersker. Denne spenningen mellom menneskets beherskelse av kroppen, og kroppens beherskelse av mennesket, har sosiologen Bryan S. Turner formulert på følgende besnærende måte:

«(...) Min krop (er) et naturlig miljø, som jeg kan beherske, men som også behersker mig. Som andre fænomener i omgivelse kan jeg berøre, mærke, lugte og se min krop. Imidlertid har jeg brug for min krop for at kunne berøre, mærke, lugte og se. Når jeg udøver kontrol gennem kroppen er jeg umiddelbart og på førstehånd i besiddelse af min krop på en måde som jeg ikke er det af andre genstande. Jeg besidder min krop, men i en vis forstand besidder den også mig, idet min krop også (i det mindste materielt) er min død».³⁰

Slik fremstår kroppen som en syntese av to sfærer som mennesket henholdsvis kan og ikke kan kontrollere. Kroppens ukontrollerte natur er tvert om en faktor mennesket er avhengig av. Slik står vi både *ovenfor* kroppen og er samtidig en del av den. At vi *er* vår kropp skaper imidlertid et behov for å kunne påvirke hvordan vår kropp og vårt subjekt blir erfart og fortolket av andre rundt oss. Ved hjelp av for eksempel klær og smykker, gjennom å beherske bevegelser og handling, samt ved å omforme og nyskape kroppens form, *skaper, iscenesetter og fremfører* vi vårt kroppslige subjekt. I denne evige skapelsesprosessen anskueliggjøres spenningen mellom den biologiske og den kulturelle kroppen. Kroppen er en biologisk størrelse, en utstrakt substans, men i vår uavlatelige fremstilling

av kroppen og «jeget» blir kroppen både formet og fortolket av den kulturen og det samfunnet den til enhver tid inngår i. Hvordan vi skaper og omformer, tolker og erfarer både våre egne og andres kropp, er altså kulturelt og historisk betinget, og følgelig i stadig endring. Slik inngår kulturen som en like vesentlig del av kroppen som naturen. Det er imidlertid ikke uproblematisk å dele kroppen i en naturlig del og en kulturell del. For hva er egentlig natur og hva er kultur i en tid skillet mellom disse to aspektene stadig blir mer utydelig i takt med medisinske nyvinninger? Den norske litteraturviteren og kjønnteoretikeren Toril Moi tar til orde for en annen analytisk tilnærming til mennesket som kroppsvesen, enn motsetningsparet natur/kultur. Med utgangspunkt i Simone de Beauvoirs tanker om kjønn og kropp foreslår Moi i stedet å se kroppen som en situasjon.³¹ I stedet for å betrakte kroppen som én del natur og én del kultur, knytter Moi an til tanken om at kroppen er et resultat av samfunnets og kulturens pregen og fortolkning på den ene siden, og den enkeltes erfaringer og fremtidsrettede livsprosjekt på den andre siden. Hvordan mennesket erfarer seg selv som kroppsvesen (eller for den saks skyld kjønnsvesen) er avhengig av om det har en syk eller frisk kropp, om den er svart eller hvit, ung eller gammel, stor eller liten, hankjønn eller hunkjønn, samt hva dets prosjekt i verden er. Disse enkeltvis forutsetningene kan imidlertid ikke skilles fra hverandre i vår erfaring og forståelse av oss selv og andre, men inngår alle i den komplekse helheten som utgjør kroppen som situasjon. Fordi både våre egne erfaringer og samfunnets forutsetninger stadig endres, er individets kroppsliggjørelse ikke en statisk, men en *foranderlig* situasjon.

Det kultiverte mennesket

Etter hvert som stadig flere fikk innlagt vann og flere sanitære innretninger, fikk også *hygiene* som ideologi større gjennomslagskraft og innflytelse i hverdagen. Samtidig kom et stadig økende antall nye hygieneprodukter på markedet. Av hygienen lærte befolkningen å se på sine kropp med medisinsens og vitenskapens blikk. Erkjennelsen av

Alltid plass til en til som bruker Sterilan...



Ta Sterilans friskhet med deg gjennom hele dagen.

En morgendusj med Sterilan gir deg en friskhet som varer. Selv gjennom en travel dag, kan du føle deg frisk og sikker sammen med andre.

Sterilan har en enestående sammensetning som motvirker svettelukt mer effektivt enn vanlig sepe.

Med Sterilan holder du deg frisk hele dagen.



Hvem busker vel ikke denne Sterilan-reklamen fra 1980-tallet, der Sterilan deodorant var veien inn i vennegjengen og fellesskapet. Reklamen ble introdusert i 1983 (Lilleborg AS).

hendenes betydning som smitteoverførere konstituerte nye rutiner for når og hvor ofte de skulle vaskes, og hvordan eventuelle bakterielle trusler kunne unngås. Oppdagelsen av tannråtenes innvirkning på tennenes sunnhet og styrke fordret tannhygiene. At kroppsutsondringer som snørr og spytt også var smitekilder, la grunnlaget for restriksjoner og forordninger som lommeørkløtt etter hvert selvfølgelig plass i hverdagen, samt forbudet mot spyttebakker på offentlige steder.

Renslighet i seg selv var altså ingen ny praksis som kom med hygienens inntog i den offentlige og private sfæren. Den hygieniske diskursen ga imidlertid handlingene et nytt symbolsk innhold. Ved å henvise til bakterier, smitte og karies, påberopte hygienens talskvinner og -menn seg både rasjonaliteten og vitenskapen. Slik ble det skapt et tilsynelatende brudd med en eldre praksis der man av mer symbolske og praktiske årsaker gjorde seg ren og velstelt til ukens og årets høytider. Til tross for at temaer som sunnhet, helse og generell fysiologisk motstandskraft var en viktig del av den hygieniske propagandaen, tyder svarene som ble sendt inn til NEG på at det for mange var langt mellom liv og lære, mellom mentalitet og ideologi. Selv om lørdagsvasken i de fleste hjem var blitt noe mer omfattende siden Sundts tid, og mange forsto at håndvask var viktig selv om hendene ikke var direkte møkkete, var det vesentligste for mange å fremstille kroppen i tråd med miljøets normer og konvensjoner. Kampen for renslighet handlet om kampen for å være blant dem som ble ansett som renselige og anstendige mennesker. Utenfor sto de urenselige og simple. «Urenslighet var som en dødsynd omtrent. Man kunne bære over med så mangt, men urenslighet var en definitiv utstøtelsesgrunn», forteller en kvinne som vokste opp i 1930-årene. Omgivelsenes mulighet til å ekskludere individet eller husholdet fra de respektables rekker var alltid nærværende.

I dag fyller vi badromsskapene med deodoranter, parfymerte såper og kremer, aftershave-produkter og tannpasta som motvirker dårlig ånde – alt for å skjule eller fjerne lukt av kropp. At kroppen er en levende organisme, skal bokstavelig talt for enhver pris skjules. Med bedre sanitære forhold for alle deler av befolkningen og et nesten ube-

grenset utvalg av hygieneprodukter, er det blitt stadig viktigere å kunne beherske og avgrense kroppens felt, og ikke vekke andres ubehag gjennom skitt eller vond lukt. Ved å betegne våre daglige rensesritualer som *personlig hygiene* gis det vi betrakter som en naturlig og selvsagt innstilling til rent eller urent en vitenskapelig klang. Dette bidrar ytterligere til å gjøre våre renslighetsforestillinger rasjonelle og selvfølgelig. Jeg vil likevel våge den påstanden at mer enn frykten for vår helse og helse, er det fortsatt frykten for å bli stigmatisert, utstøtt og venneløs som driver oss gjennom våre daglige rensesritualer og forbruket av hygieneartikler. For nettopp slik det var under hygiene-kampens storhetstid for omtrent 70 år siden, bærer kroppslig urenslighet stadig bud om noe mer og noe verre enn det som strengt tatt er kroppens egne dufter; det er et *symptom* på uorden og sjuskethet generelt.

«Den Almuesmand som ikke vasker sig om Lørdagen heller, overtræder Skikken og gjør sig skyldig i grovt sluskeri», skrev Eilert Sundt i 1869.³² Sitatet kunne like gjerne vært klippet ut av en samfunnskildring fra 1930-tallet eller fra år 2000 for den saks skyld. Normene for hva som er rent – eller urent – har riktignok endret seg, men fortsatt er det slik at den som bryter skikken, gjør seg skyldig i «grovt sluskeri», for å bruke Sundts ord. Mens det både i Eilert Sundts tid og i mellomkrigstiden var rom for å være både møkkete og svett i det daglige – vel og merke så lenge man var ren og velstelt til helg og høytid – er det imidlertid forsvinnende få tilsvarende rom i dagens samfunn. Hytte- og friluftsliv gir fortsatt mulighet for å la kropp få være kropp, men med økende komfort også på hytta står også denne siste skanse for fall.

Noter

- 1 Sundt (1869) 1975:VIII
- 2 Ibid: 48
- 3 Ibid: 292
- 4 Ibid: 295
- 5 Robert Koch fikk Nobelprisen i medisin i 1905.
- 6 Maartmann 1998
- 7 Schiøtz 1939
- 8 Ibid: 358
- 9 Berner 1938
- 10 Schiøtz 1939: 44
- 11 Schmidt og Kristensen 1986:71
- 12 Møinichen og Ween 1938:7
- 13 Norge ble naturlig nok av de norske hygienikerne regnet til den førstnevnte kulturgruppen
- 14 For en nærmere redegjørelse av bruk av spørrelistene som kilde, se Maartmann 1998.
- 15 NEG 31399, kvinne født 1911, Hedmark
- 16 NEG 31343, kvinne født 1929, Østfold
- 17 NEG 31323, mann født 1914, Østre Aker
- 18 Kjeldstadli 1990:310
- 19 Schmidt og Kristensen 1986
- 20 Ibid:183
- 21 NEG 31310, kvinne født 1927, Nordland
- 22 Salmonsens Konversationsleksikon 1924
- 23 Malmberg 1989
- 24 Alsvik 1991
- 25 Bøhmer 1991
- 26 Ibid
- 27 NEG 31413, kvinne født 1922, Rogaland
- 28 Maartmann 2000
- 29 Det hører til historien at kvinnen vant over barnevernet og fikk sine to barn tilbake.
- 30 Turner 1992:180
- 31 Moi 1998
- 32 Sundt 1975:290

Litteratur:

- Alsvik, Ola 1991. *«Friskere, sterkere, større, renere». Om Carl Schiøtz og helsearbeidet for norske skolebarn.* Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo.
- Berner, Jørgen H. (red) 1938. *Helse og hygiene.* Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Bøhmer, Anne Marie 1991. *Helsevesen og trygdevesen. Arkivmagasinet 1991:1.* Oslo: Riksarkivet.
- Kjeldstadli, Knut 1990. *Oslo bys historie, bind 4: Den delte byen fra 1900-1948.* Oslo: Cappelen Forlag.
- Maartmann, Camilla 1998. *Kroppen som sjelens speil. En studie av den rene og kultiverte kroppen i mellomkrigstiden.* Hovedoppgave i etnologi, Institutt for kulturstudier. Universitetet i Oslo.
- Maartmann, Camilla 2000. «Clean and decent. The Ideology of Hygiene and the Practice of Cleanliness in Inter-War Norway». *Ethnologia Scandinavica* 2000. Lund.
- Malmberg, Denise 1989. «Trygg och fräsch – trots allt». *Norge 32.* Oslo: Universitetsforlaget.
- Moi, Torill 1998. *Hva er en kvinne? Kjønn og kropp i feministisk teori.* Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Møinichen, Einar og Einar S. Ween 1938. *Bad i bygd og by.* Oslo: J.W. Cappelens Forlag.
- Salmonsens Konversationsleksikon* 1924. København: Schultz Forlag.
- Schiøtz, Carl 1939. *Lærebok i hygiene.* Oslo: Fabritius & Sønners Forlag.
- Schmidt, Lars Henrik og Jens Erik Kristensen 1986. *Lys, luft og renlighed. Den moderne socialhygienens fødsel.* København: Akademiske Forlag.
- Sundt, Eilert (1869) 1975. *Om Renligheds-stellet i Norge.* I serien: Eilert Sundt verker i utvalg, under redaksjon av H. O. Christophersen, Nils Christie og Kaare Petersen. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Turner, Bryan S. 1992. *Kroppen i samfunnet – teorier og krop og kultur.* København: Hans Reitzels Forlag.

Korrekt antrekk

NILS TORE SELSETH

Har det en gang hendt Dem at De og Deres mann er kommet i selskap i snibbel og stort toalett, mens de andre gjester har vært i almindeleg antrekk? Ja, hvis De har opplevd dette, så har De sikkert lovet Dem selv at det aldri skal gjenta sig. Det er en helt fortvilende følelse å være ukorrekt antrukket, enten det nu er litt for festlig eller litt for enkelt; men verst er det å være for fin.¹

Dette sitatet fra Henriette Schønberg Erkens Kjøkkenalmanakk fra 1936 belyser hvor viktig det er å være korrekt antrukket i visse situasjoner. Det er galt å ikke være fin nok, men enda verre er det å være for fin. For å unngå slike ubehagelige overraskelser er det viktig å være bevandret i «skikk og bruk». Det er viktig å kjenne normene, og iblant er det svært avslørende når en ikke kjenner dem. På dette området har det vært lite rom for individualitet. «Skikk og bruk» er fellesskapets normer, og individet må tilpasse seg fellesskapet.

Denne artikkelen tar for seg «skikk og bruk» for klær.² Hva sier skikk og bruk-litteraturen om korrekt antrekk i forskjellige situasjoner? Hvilke situasjoner tar bøkene for seg, og hva har vært ansett som korrekt antrekk i de ulike anledningene? Ved å belyse endringene i hva som har vært korrekt antrekk i løpet av 1900-tallet, bør det også være mulig å peke på en del endringer i normene gjennom denne perioden.

Skikk og bruk-litteratur er en normativ kilde som gir innføring i hva som er blitt ansett som korrekt antrekk i en del situasjoner ut i fra bestemte normer. Denne typen litteratur gir i liten grad direkte opplysninger om hvordan folk faktisk har kledd seg.³ Jeg kommer derfor ikke til å gå inn på hvordan folk har forholdt seg til «skikk og bruk», det vil si hvordan disse normene har nedfelt seg i

folks praksis. Her er det normene for riktig antrekk ved ulike anledninger som søkes belyst.

Hvilke normer er «skikk og bruk» uttrykk for?

Begrepet «skikk og bruk» kan forstås på flere måter. Det kan oppfattes generelt som alle typer normer eller regler for hvordan en skal omgås andre mennesker, hvorav ingen er «bedre» enn de andre. Ut fra denne betydningen kan en si at forskjellige kulturelle grupper har sine normer og hver sin «skikk og bruk».

En annen betydning av «skikk og bruk» er nærmest som synonym for «etikette». «Etikette» forklares som «de gjeldende regler for selskapelege omgangsformer, særlig ved hoffet eller i diplomati». Her er det snakk om en forståelse av «skikk og bruk» som normene til en spesiell gruppe, de toneangivende kretser. Dette er en gruppe som oppfatter seg selv eller blir oppfattet som kulturelt overlegen andre grupper i samfunnet.

Etikette- eller skikk og bruk-litteratur har alltid vært uttrykk for normene til en «dannet» overklasse, en gruppe med økonomisk og det den franske kultursosiologen Bourdieu, kaller kulturell kapital. Den tyske sivilisasjonshistorikeren Norbert Elias, viser for eksempel til at etikettebøker fra 1500-tallet er uttrykk for det nye hoffaristokratiet som vokste fram, og med det oppsto det også en ny kode for atferd.⁵ For de som tilhørte og som ønsket å bli regnet med til denne gruppen, var det viktig å vise at de var del av den dannede overklassen. Dette gjorde de blant annet med å demonstrere at de kjente normene for hvordan en skulle være antrukket ved ulike anledninger og at de mestret de riktige sosiale kodene.